

زبان پاکیزه نگاه دار*

سیف‌الدین نظرزاده

اصطلاحات و اصطلاح‌سازی تاریخ دور و دراز دارد و همپایه دوره‌های اول پیدایش زبان است. هر وقتی انسانیت، برای افاده مفهوم‌ها و اشیاهای خاص، [از] کلمه و یا عباره مخصوصی استفاده کرده باشد، همان‌دم به (=با) مسئله اصطلاح و اصطلاح‌آفرینی روبه‌رو شده است. این گروه واژگان از همان زمانی پیداشدن گرفت که آدم قادر شد جایگاه خود را در عالم هستی کم و بیش بشناسد و به نام‌گذاری اشیاهای واخورده‌اش (= چیزهایی که با آنها روبه‌رو می‌شود) شروع کند؛ و هر اندازه که علم و بصیرت وی بر عنصرهای تشکیل‌دهنده محیط و جزئیات آن فزونی گرفت، واژه‌های نوبه نوی برای افاده هر چیز و هر پدیده پیدا کرد و [از آنها] استفاده کرد. به‌خصوص، بشر، بعد از پیدایش خط و توانا گشتن او بر نوشتن و خواندن، امکانیت ثبت کردن و یادمان کردن واژگان و اصطلاحات اولیه را به‌مراتب افزایش داد. چنانچه، اگر اقلماً (= فقط) از کتاب مقدس دین زردشتی، اوستا، یاد کنیم، می‌بینیم که در آن چگونه [از] اصطلاحات دینی و نجومی و غیره خیلی فراوان استفاده شده است.

* برای حفظ خصوصیات تاجیکی زبان مقاله و اصالت زبانی آن، دخل و تصرفی به منظور نزدیک ساختن آن به زبان معیار فارسی را روا نشمردیم. فقط، در مواردی که تصور می‌رفت درک مراد برای فارسی‌زبانان دشوار باشد، در قلاب توضیحی افزودیم. - نامه فرهنگستان

انکشاف (= پرورش و بسط و تکامل) زبان فارسی دری، که میراث بر دوره‌های باستان و میانه رشد زبان فارسی می‌باشد، به دوره استقلال یافتن خاندان‌های شاهی ایرانی اصل طاهریان و صفاریان و مخصوصاً سامانیان راست آمد (= تحقق یافت). واقعاً سال‌های حکمرانی سلاله سامانیان عصر طلائی فرهنگ آفرینی و فرهنگ‌گستری گردیده، عالمان و دانشمندان آن دور، در برابر (= به موازات) نوشتن اثرهای علمی و عامه‌وی (= عمومی) به زبان عربی، با کمک و دستگیری و پشتیبانی امیران سامانی و حاکمان محلی آن وقت، به زبان فارسی دری نیز اثرهای علمی تهیه نمودند. بسیاری از اصطلاحات علمی، سیاسی، اجتماعی و غیره که امروز ما به کار می‌بریم یادگار همین دوره می‌باشند. در نوشته‌های علمی و ادبی شخصیت‌های نمایان این دور، از رودکی و فردوسی تا ابوعلی ابن سینا و بیرونی و ناصر خسرو، اصطلاحات علمی فراوانی به زبان تاجیکی پیدا شد که زبان ما را هم مقام رسمی و هم مقام علمی داد. زبان فارسی دری بعد از انقراض سلاله سامانیان نیز پیشرفت نموده به زبان بین‌المللی تبدیل یافت و عصرهای عصر (= طئ قرون) در قفقاز، ایران، ترکیه، هندوستان، و پاکستان اثرهای علمی فراوانی به این زبان تألیف گردید.

در گسترش و تکامل اصطلاحات علمی زبان فارسی دری، خصوصاً، اثرهای به این زبان تألیف نموده ابن سینا و ابوریحان بیرونی و یک زمره عالمان آن دور نقش مهم داشتند. با باوری کامل، می‌توان گفت که در عصرهای (= قرن‌های) ۹-۱۱ میلادی، اصطلاحات زبان تاجیکی با یک راه و روش معینی انکشاف (= گسترش و پرورش) یافته به مکتبی تبدیل یافت که دارای نظام مشخص معیارها، اصول و روش‌های اصطلاح‌آفرینی بود. این معیار اصول‌های علمی اصطلاح‌سازی قرن‌های ۹-۱۱ میلادی اکنون هم اهمیت علمی خود را گم نکرده است بلکه یکی از رکن‌ها و پایه‌های اساسی و بنیادی واژه‌گزینی و اصطلاح‌آفرینی در ایران و تاجیکستان است.

اصطلاحات و اصطلاح‌سازی، پایه پای ملت، پیوسته در رشد و تکامل است. پیشرفت و پرفت‌های فرهنگی ملت را می‌توان از زوی ترکیب اصطلاحات و طرز استفاده آنها در جامعه معین نمود. در اواخر قرن ۱۹ و ابتدای عصر ۲۰ میلادی، زبان تاجیکی مرحله نهایت دشوار و مرکب (= پیچیده) انکشاف خود را پس سر می‌کزد (= پشت سر می‌گذاشت). اصطلاحات زبان تاجیکی در این زمان خیلی آمیخته با ترکی گردید. هر چند، در شعر،

زبان نسبتاً بی‌آلایش بود ولی کاربرد آن در دوایر رسمی خیلی مغلق و دشوار فهم بود. مثلاً نام اکثر منصب و وظیفه‌های دولتی امارت بخارا، از قبیل بک، بکی، بکی‌گری، قوشیگی، توچی‌باشی، آقسقال، داژغه، جوره‌اکه‌باشی (سردار سرای محرم امیر) میرزاباشی (حسابدار خزینه و صرف و خرج دربار)، قراول‌بگی (سردار پاسبانان)، توقسبا (سردار لشکر)، ایشیک‌باشی (سردار دربان‌ها)، قولی قوشیگی (میرشکار)، اتالیق (وارث پدر)، ترکی بود.

در این دوره تکامل زبان، آبرمردانی چون احمد دانش و استاد صدرالدین عینی و هم‌اندیشان آنها به میدان آمدند، که ایجاد (=آفریندگی) و فعالیت آنها زبان تاجیکی را باز هم گسترش و انکشاف داد. واقعاً فرهنگ تاجیک و زبان تاجیکی را، در صد ساله اخیر، بی‌وجود استاد عینی هرگز نمی‌توان تصور کرد. در این دوره پراشوب، او شهستون (=رکن اصلی) زبان مادری گردید. اولین کتاب‌های لغت دوزبانه تاجیکی به روسی و روسی به تاجیکی در رشته‌های گوناگون علم و فرهنگ تاجیک محض (=صرفاً) با شرکت و مشورت‌های استاد عینی به وجود آمدند. بنابراین، صده بیست در تکامل اصطلاح و اصطلاح‌آفرینی زبان تاجیکی دوره بغرنج و مرگبی (=پیچیده‌ای) است. در حجم یک مقاله ما نمی‌توانیم به تمام خصوصیت‌ها و جنبه‌های گوناگون انکشاف و تکامل اصطلاحات و واژه‌سازی روشنی اندازیم (=پرتو افکنیم). هر یک مرحله تکامل آن نه‌تنها مقاله علی‌جده بلکه پژوهش عمیق علمی را طلب دارد.

صده بیستم دوره نو در تاریخ اصطلاحات علمی و اجتماعی و سیاسی فارسی تاجیکی می‌باشد. اصطلاحات تازه با دیگرگونی‌های کلی زمان، با سرعت افزای (=افزایش) رشد فرهنگی، سیاسی، پیدا شدن شکل‌های نو اداری و ترقیات علم و تخنیکه (=تکنیک، فن) تشکل یافته با خوست (=خواست)ها و نیازهای زمان معاصر سازگار می‌شد. در ابتدای صده بیست، با انکشاف شعور اجتماعی و پیدا شدن اولین روزنامه و کتاب‌های درسی مکتب اصول جدید، در انکشاف زبان معیار و ادبی، از جمله اصطلاحات آن، رویه‌های تازه پدید آمد. با انقلاب اکتبر سال ۱۹۱۷ و انقلاب ماه سستیر (=سپتامبر) سال ۱۹۲۰ و سرنگون شدن امارت بخارا و با برقرار شدن نظام نو سیاسی، اصطلاحات تازه خیلی زیاد شده اصول‌های نو واژه‌گزینی رواج یافت. این روند اول نامتشکل صورت می‌گرفت ولی، با وجود این، از اول انقلاب یک نوع ادامه‌کازی در

اصول واژه‌گزینی و رعایه عتّنه (= سنت) های اصطلاح‌سازی دوره‌های گذشته به نظر می‌رسید و اصطلاح‌آفرینی در زبان فارسی تاجیکی خصوصیت طبیعی داشت. مرحله‌های تکامل اصطلاحات زبان تاجیکی را می‌توان چنین طبقه‌بندی نمود:

۱. دوره اول را می‌توان از لحاظ خرانالاجی (= کرونولوژی «زمان‌بندی») از آخر دهه اول قرن بیست آغاز کرد. در این دوره، ضیائیان (= روشنفکران) عملی کردن غایه‌های معارف‌پروری را آغاز کردند و مکتب‌های اصول جدید (= مدارس نوین)، روزنامه‌های بخارای شریف (۱۹۱۲-۱۹۱۳)، سمرقند، و آئینه تأسیس شدند، روزنامه‌های کشورهای دیگر منظم می‌آمدند، ادبیات معارف‌پروری خصوصیت ملی پیدا کردن گرفت. اندیشه اجتماعی نو به (= بر) زبان نقش‌نظر رس (= اثر محسوس) گذاشت، از جمله روندهای نو اجتماعی و سیاسی، فرهنگی، اقتصادی باعث نو شدن اصطلاحات گردید. این دوره تکامل و انکشاف اصطلاحات علمی و اجتماعی و سیاسی - با تأسیس جمهوری خودمختار تاجیکستان در سال ۱۹۲۴ میلادی و پیشرفت علم و فرهنگ، پیدا شدن روزنامه و مجله‌های نو، تأسیس مکتب و مؤسسه‌های علمی و فرهنگی و، قبل از همه، به راه ماندن دقت‌داری و کارگزاری اداره‌ها و مؤسسه‌های تاجیکستان به زبان تاجیکی با خصوصیت‌های ویژه - رونق و رواج بیشتری پیدا کرد. این مرحله تا آخر سال‌های بیست، یعنی تا عوض شدن الفبای عربی به لاتینی، ادامه یافت. خصوصیت‌های ویژه آن چنین‌اند: الف) رفت (= جریان) تشکّل و تکامل اصطلاحات علمی، اداری و اجتماعی و سیاسی خرکتر (= کاراکتر «خصوصیت») طبیعی داشت.

ب) با عتّنه (= سنت) های اصطلاح‌سازی سال‌های پیشین پیوند ناگسستنی داشت. اصطلاح‌های شورای ناظران (= نمایندگان)، ناظر (= نماینده)، جمهوری، فرقه اشتراکیون و امثال آنها موافق اصول واژه‌گزینی عتّنوی (= سنتی) ساخته شده‌اند.

پ) در این دوره، کلمه‌ها و واژه‌های ناب تاجیکی و اصطلاحات اقتباسی از زبان عربی به طور وسیع استفاده می‌شدند (کذا، بدون حرف اضافه «از»).

ت) اصطلاحات وارده از زبان‌های روسی و دیگر زبان‌های اروپایی با نازمه (= نرم) های (= هنجارهای) آوایی زبان تاجیکی موافق‌گزریده قانونمندی طبیعی وارد شدن واژه‌های اقتباسی به زبان فارسی تاجیکی رعایه می‌شد.

۲. دوره دوم تکامل اصطلاحات از ابتدای سال‌های سی قرن ۲۰ آغاز گردیده تخمیناً تا اواخر سال‌های هشتادم ادامه یافته است. فعالیت اولین کمیته اصطلاحات (۱۹۳۳)، کمیته مرکزی الفبای نو و ترمینالوژی (= ترمینولوژی «اصطلاحات») در همین دوره باعث شد که در سیاست اصطلاح‌سازی نیز اشتباهات جدی راه یابد و از اصول علمی اصطلاح‌گزینی صرف نظر شود. خصوصیت‌های این دوره چنین‌اند:

الف) از نظر دور افتیدن (= در افتادن) معیارهای علمی در اصطلاح‌آفرینی و به دام سیاست کشیدن علم و، با همین طریق، حذر کردن از واژه‌های ناب فارسی تاجیکی و عربی تحت نقاب تازه کردن زبان از عنصرهای کهنه فیادلی (= فتودالی) و به عامه نزدیک کردن زبان. از جمله در «اوستناوکه ترمینالوژی زبان تاجیکی» (= رهنمود اصطلاحات زبان تاجیکی)، که سال ۱۹۳۶ مرتب (= تهیه و تدوین) شده است، تأکید می‌شود:

با درآوردن کلمه‌های بیگانه‌ای که به (= برای) عامه محنت‌کشان (= زحمت‌کشان) نامفهوم بوده، معنای سیاسی ترمین (= اصطلاح) را گم می‌کند و مفکوره (= اندیشه، فکر) بورژوازی-کولکی (= کولاکی) را افاده می‌نماید مبارزه قطعی برده شود.

ب) تبدیل الفبا اول به لاتینی و سپس به گریلی (= سیریلیک) روسی به (= در) تکامل اصطلاحات زبان تاجیکی بی‌تأثیر نماند.

پ) همگون‌سازی اصطلاحات خلق‌های شوروی و روسی‌کنانی (= روسی‌کردن) آن. این پراسس (= پروسه، فرایند) هم در تکامل اصطلاحات علمی و اجتماعی و سیاسی، از (= به) سبب لزوم آنها برای تشویق و ترغیب ساخت شوروی و دستاوردهای آن، تأثیر سخت رساند. در اندک مدت، ترکیب اصطلاحات اجتماعی و سیاسی سراسر تغییر یافت و، به جای اصطلاحات خاص فارسی تاجیکی، اصطلاحات روسی و غربی دارای مفهوم‌های انقلابی به استفاده درآمدند. اصطلاح‌هایی از قبیل پراتریت (= پرولتاریا) اوستناوکه (= دستور، رهنمود)، ساوشنیه (= مشورت)، ترمین (= اصطلاح)، ترمینالوژی (= ترمینولوژی)، ساوت (= سوویت، شوروی)، پارتیه (= پارتنی، حزب)، پالیتیکه (= پلیتیک، سیاست)، اکانامیکه (= اکنومی، اقتصاد)، سایوز ساوتی (= جمهوری شوروی)، کریزیس (= کریز، بحران)، روالیوتسیه (= رولوسیون، انقلاب)، اوچستکه (= حوزه، منطقه)، رازنی یریکه (= چندزبانه)، ترایکه (= سه‌گانه)، پس هم، به زبان فارسی تاجیکی وارد شدند.

ت) رعایه نگردیدنِ املا و خصوصیت‌های آوازی زبان تاجیکی در استعمال واژه‌های روسی و غربی. حتی این خلاف‌کاری از طرف تطبیق‌گرانِ روسی‌کنانی اصطلاحاتِ رسمی قانونی کرده شد. در اوستا و که (= رهنمود) آمده است:

همه ترمین (= ترم، لفظ، اصطلاح)‌های اینترتسنیانی (= بین‌المللی) و ساوتی (= شوروی) از روسی و به واسطه روسی‌درآمدگی به شکل روسی‌اش رعایه کرده قبول کرده شود.

تحولات واژگان زبان با تأثیر رابطه‌های متقابلِ زبان‌ها و به ترکیب لغویِ یک زبان وارد شدنِ کلمه‌ها و واژگانِ بیگانه رویداد معمولی است که در همه زمان‌ها وجود داشت؛ ولی، وقتی که این روند با راه زورآوری (= تحمیلی) و تحت فشار مقامات بالایی صورت می‌گیرد، عاقبت‌های ناگواری دارد. نتیجه همین شد که دایره استفاده اصطلاحاتِ فارسی تاجیکی محدود گردید و جریان تکامل اصطلاحاتِ همه‌ساحه‌ها به طور صناعی (= تصنعی) تغییر یافت و حتی، در زیر تأثیر این جریان، بعضی قاعده‌های صرف و نحویِ زبان تاجیکی آسیب دید. ترکیب اصطلاحات علم‌های دقیقاً اکثر از اصطلاح‌های روسی و اوروپایی برگردید و وام‌گیری عینی قابلیت اصطلاح‌سازی و عباره‌بندیِ زبانِ فارسی تاجیکی را محدود کرد.

از اواخر سال‌های پنجاهم، در اصطلاح‌سازی بعضی تغییرات روی داد که، با تأسیس کمیته اصطلاحات در نزد آکادمیه (آکادمی) علم‌های جمهوری شوروی ساتسیلیستی (سوسیالیستی) تاجیکستان (۱۹۶۰)، فعال‌تر و با ثمرتر گردید. این کمیته، که به آن (= آن‌را) آکادمیک (آکادمیسین) محمد آسیمی راهبری می‌کرد، کوشش کرد که روند اصطلاح‌سازی را با اصول‌های علمی پیوند سازد (= دهد) و پرنسپ‌های علمی اصطلاح‌آفرینی را در زبان تاجیکی معین نماید. پرنسپ‌های اساسی ترمینالوژیکه زبان تاجیکی (۱۹۷۱) از طرف این کمیته تهیه و چاپ گردید. کمیته اصطلاحات، در هیئت خود، ۱۶ شعبه‌ساحه‌وی (= تخصصی، رشته‌ای) داشت و نتیجه فعالیت این کمیته به طبع رسیدن یک‌چند لغت و فرهنگ‌های ساحه‌وی اصطلاحات گردید. از کارهایی که در این دوره چاپ شده‌اند و به روند اصطلاح‌سازی تأثیر رسانده‌اند می‌توان از لغت روسی-تاجیکی ترمینالوژیکه فلاسفه (= فلسفه) (۱۹۶۶) نام برد. پرنسپ‌های اساسی ترمینالوژیکه زبان تاجیکی تا اندازه‌ای فعالیت این کمیته را در ساحه (= ساحت، عرصه) اصطلاح‌سازی معین نمود. اگر از بعضی نقصان‌های

این کتابچه صرف نظر نماییم، تهیه‌گران آن کوشش کرده‌اند که پیش‌راه رویت نادرست اصطلاح‌سازی را، که در مدت ۳۰-۴۰ سال ادامه داشت، بگیرند. در آن، پرنسپ‌های علمی استفاده اصطلاح‌های تاجیکی تا اندازه‌ای معین شده، برای واژه‌های خاص فارسی تاجیکی، مثلاً در ساحه ستاره‌شناسی، استعمال بیشتری قایل شده‌اند.

۳. دوره سوم (دوره نو) از آخر سال‌های هشتاد آغاز می‌یابد که آن به بازسازی دولت شوروی و استقلال یافتن جمهوری تاجیکستان سخت علاقه‌مند (= مربوط) است.

زیر تأثیر بازسازی و آشکارا بیانی (= شفاف‌سازی)، روگرداندن از وام‌گیری عینی (= عین اصطلاحات روسی) و رو آوردن به برابرجویی (= معادل‌سازی)، خودبه‌خود و به‌طور نامتشکل، اول از طرف روزنامه‌نگاران شروع گردید. در مطبوعات و رادیو و تلویزیون، با سرعت جای اصطلاح‌های روسی و اینترناسیونالی را واژه‌های ناب فارسی تاجیکی، اصطلاح‌های وارده از ایران و افغانستان گرفتند. اصطلاح‌های حزب - پارتیه، شوروی - ساوتی، دادگاه - شوه، حکمیت - آریتز (= آریتز)، دادستان - پراکورار (معادل procureur فرانسه)؛ اختصاره‌های خ.ک.ا.ش (حزب کمونیست اتحاد شوروی) - КПСС (شکل روسی این اصطلاح) و ا.ج.ش.س (اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی) - СССР (شکل روسی این اصطلاح)؛ دانشگاه - اونیورسیتت، جمهوری - رسپوبلیکه، شورای عالی - ساوت عالی نمونه این تحولات بود. این سمت‌گیری روزنامه‌نگاران به مباحثه‌ها و بحث‌های سرمسئله انگشاف زبان و اصطلاحات آورده رساند (= کشانیده شد، انتقال یافت) و نهایت الامر قانون زبان (۱۹۸۹) قبول و زبان تاجیکی (فارسی) زبان دولتی اعلان گردید. برای تطبیق قانون زبان و گذرش به زبان دولتی در کارگزاری رسمی، ضرورت تهیه و تکمیل اصطلاحات به میان آمد. همین طریق، ۱۲ سنتیبر (سپتامبر) سال ۱۹۹۰ در نزد فرهنگستان علوم تاجیکستان، با فرمایش شورای وزیران جمهوری، کمیته اصطلاحات تأسیس یافت. ضرورت تهیه اصطلاحات علمی برای تمام ساحه‌های حیات اجتماعی و اقتصادی طلب می‌کرد که [در] اصول‌ها و پرنسپ‌های اصطلاح‌آفرینی تجدید نظر شود. بنابراین، در اصطلاح‌آفرینی بیشتر تکیه بر امکانات و ذخیره‌های داخلی زبان، میراث غنی دوره کلاسیک زبان فارسی تاجیکی و استفاده تجربه واژه‌گزینی در کشورهای همزبان ایران و افغانستان شد. هرچند که نفوذ اصطلاحات بیگانه و اقتباسی در زبان و مخصوصاً در اصطلاحات برخی از ساحه‌های علم از جمله

علم‌های دقیق روند طبیعی است، کوشش به عمل آمد که هرچه تمام‌تر از استعمال کلمه‌ها و اصطلاحات بیگانه کناره‌گیری و صرف‌نظر شود. لهجه‌های گوناگون زبان تاجیکی، یعنی زبان زندهٔ خلق، یک منبع اساسی برای کامل‌تر و رساتر ساختن زبان ادبی و معیار به شمار می‌روند و اصطلاحات هم، از قرار معلوم (= چنان که پیداست)، قشری از زبان ادبی است. از اینجاست که بهره‌جویی از این سرچشمهٔ فیاض هیچ مانع ندارد و فقط سخن بر سر انتخاب درست کلمه‌ها و عباره‌ها می‌رود. در نام‌گذاری اکثر مؤسسه‌ها و کارخانه‌ها و وزارت‌خانه‌ها و اداره‌های دولتی، با توصیهٔ کمیتهٔ اصطلاحات، تجدید نظر شد. اصطلاح‌های دیوان و وزیران، کمیتهٔ کار و تربیهٔ کارگر، جوانان و ورزش، شرکت‌های «نفت‌رسان»، «فروزان» و غیره از پیشنهادهای کمیتهٔ اصطلاحات می‌باشد.

کوتاه سخن اینکه کمیتهٔ اصطلاحات، با وجود مشکلاتی که از لحاظ کمبود تعداد کارمندان و شرایط کار و احوال مالی داشته است، به هر حال، توانست، طی ده سال اخیر، علاوه به (= بر) کارهای جاری روزمره، ۳۲ نام‌گویی (= واژه‌نامه) فرهنگ اصطلاحات روسی به تاجیکی را در ساحه‌های مختلف تألیف، تکمیل و تحریر نماید که برخی از آنها (۱۳ نسخه) به طبع رسیده و بخش دیگر در دست چاپ است.

کارمندان ما در چند کانفرانس و سمینار علمی راجع به مسائل زبان، از جمله در جمهوری اسلامی ایران، شرکت جستند که این سفرهای علمی و مبادلهٔ تجربه خیلی مفید واقع شده است.

تحقیق و بررسی علمی اصطلاحات علمی و اجتماعی و سیاسی برای معین کردن پرنسیپ‌ها و اصول‌های علمی اصطلاح‌سازی در ساحات اداری، کارگزاری، علم و فرهنگ نقش مهم خواهد داشت. اصطلاحات و بررسی عمیق علمی آنها یکی از این عامل‌هاست که اصطلاح‌سازی علمی فارسی تاجیکی را به زینتهٔ (= درجهٔ) بلندتری برآورده در پیشرفت و گسترش زبان ملی و رشد و کمال ملت اهمیت و ارزش باسزا دارد.

